

cigányok, meglátva a lapokon a magas akadémia pecsétjét, állampolgári kötelességből és nem kevésbé a tudományos kutatás érdekében, beszolgáltatták azokat az államrendőrségnek...

Csokonai alakja, valóságos személye, karaktere jó és rossz oldalai elhomályosulnak az időben, mert a köztudatban megformált kép elfedi, kitakarja és láthatatlanná teszi az egykor élt embert magát. De vajon a kézirat és szöveggkritikus munkája valóban két egymásra utalt dolog? Talán ez is egy mítosz, amely fogva tart bennünket. A kézirat haszna ugyanaz, mint a kára is. Mert azt a csalóka reményt kelti, mintha a szerző nyomát, tovasuhanó árnyékát lehetne benne megpillantani. Akkor szólnék én a pillanathoz: oly szép vagy, ó maradj, ne menj tovább... De ez már egy másik kézirat.

Gaborják
Ádám

Hungarikum-e vagy?

(Borbély
Szilárd:
Hungarikum-e
a líra?
Esszék,
kritikák.
Parnasszus
Könyvek,
2012)

„Megkülönböztetésre, kiemelésre méltó érték, amely a magyarságra jellemző tulajdonságával, egyediségével, különlegességével, minőségével a magyarság csúcsteljesítménye, amelyet külföldön és belföldön egyaránt a magyarság eredményeként, kiemelt értékékként tartanak számon, védett természeti érték, kiváló nemzeti termék, amit a Hungáriumi Bizottság hungarikummá minősít, és ami a törvény erejénél fogva hungarikum.”

(A magyar nemzeti értékekről és a hungarikumokról szóló 2012. évi XXX. Törvény)

Borbély Szilárd könyve fontos könyv. Igaz, csak lehetett volna, ha nem marad szinte teljesen visszhangtalan a fogadtatása a tavalyi évben. Ez a tény különösen meglepő egy ilyen provokatív címmel rendelkező kötet esetében, amelyről azt gondolná az ember, hogy aktualitása miatt nagyobb port kavart. Reméljük, ami késik, nem múlik.

A *Hungarikum-e a líra?* szövegei azt vizsgálják, hogy mennyiben tartható a líra kanonikus helye a magyar irodalomban, a

líra mint magyar kulturális *unicum* hipotézise, s ez milyen összefüggéseket mutat az intézményrendszer és kánon változásaival, valamint az irodalom jelenlegi társadalmi helyzetével. Mindezt 45 kritika és esszé segítségével teszi meg, melyek nagyrészt mind a 2000-es években jelentek meg különböző prominens lapokban, kötetekben. Borbély Szilárd kritikai tevékenysége azért is fontos, mert meglehetősen széles horizontot fog át: írásai a modern/késő modern, valamint kortárs lírában egyaránt kalandoznak, külön öröm, hogy nagy hangsúlyt fektet a kortárs fiatal szerzők megismerésére és bemutatására.

A címet magyarázandó: a hungarikum egyszerre különlegesség és nemzeti sajátosság, ami őshonos, magyaros, avagy a Magyar, mint a fűszerpaprika, a puli, a csikós, a tokaji bor és a pálinka, Kodály és Erkel, vagy egyesek szerint a turul, a foci, vagy éppenséggel a bajusz, ahogy azt a netes közösség humorosan felfedezte magának („Magyar nőtre magyar mémöt” — hungaromem.hu). Felesleges is sorolni, hiszen mindenki tud mondani egyet. Ez viszont kérdések sorát indíthatja el. Mennyiben tekinthetjük a lírát (vagy egyáltalán az irodalmat, művészeteket) esszenciálisan a nemzeti ideológia letéteményesének? Beszélhetünk-e egyáltalán a nyelvi közösségen túl arról a jelzős szerkezetéről, amit *magyar lírá*nak hívunk? Vagy eleve elvetett minden olyan törekvés, amelyik megpróbálja ebben elhelyezni az irodalmat (vagy bármi mást)? Az irodalom része-e még a nemzetről való gondolkodásnak, s valóban ez az a műnem, ami az olvasók vagy éppenséggel a világirodalom számára reprezentánsan jeleníti meg a magyar irodalmat?

Ezek a felvetések látható mód nagyon aktuálisak, éppen ezért a jelenlegi politikai és kulturális kontextusban nem tudjuk nem ironikusan olvasni a kötet címét. (Nem vagyok meggyőződve arról, hogy az Escher Károly által készített *A vak muzsikus* című képet is ilyen szándékkal tették volna a borítóra, de a cím provokációja kihat erre is.) Hiszen bár a címmé emelkedett tétel még 2003-as (a probléma nem), a könyv a hungarikumról szóló törvény hatályba lépésével szinte egy időben jelent meg. És éppen abban az időszakban, amikor nagy divatja van a minden reflexiótól mentes, politikai szintre emelt, közhelyes és üres nemzeti sallangoknak, a nemzetinek kikiáltott művészeti és kegytárgyak giccsáradatának, a dáridónak stb., röviden a butiknacionalizmusnak. De mi köze ennek a lírához?

Ennek a megválaszolásához nyújt fogódzót a könyvnek két alappillért jelentő első (*Hét elfogult fejezet a magyar líráról*) és utolsó fejezete (*Hét elfogult kommentár a magyar líráról*), melyek keretbe foglalják a többi írást. Ezek a szövegek tekinthetők a kötet diszkurzív, elméleti bázisának, melyek a szerkesztés alapelveit is kijelölték, ezért itt most részletesebben is tárgyalom.

Az első, 2003-ban keletkezett esszé az anomáliákkal nyitja a gondolatmenetet. Érdekes módon Kertész Nobel-díja az antré, amire olyan szimbolikus és „mediális” eseményként tekint, mely a nyomában támadt zavartság, értetlenség és indulatos viták miatt alapjaiban meg kellett volna, hogy változtassa az irodalomról való gondolkodásunkat is, ám ez valahogy elmaradt. A másik az

M A G A S L E S

BORBÉLY SZILÁRD
Hungarikum-e a líra?
 esszék, kritikák

M A G A S L E S

az ellentmondás, hogy miközben a magyar próza látható módon nagyobb vagy látványosabb sikereket ért el (lásd Kertész), a köztudatban (bármit is jelentsen most ez) még mindig a magyar líra primátusát zengik. Borbély ezek magyarázataként hívja fel a figyelmet arra, hogy a magyar irodalmat hosszú ideig olyan intézményesült esztétikai ideológiák vezérelték, melyek következtében „inkább a [nemzeti] sors” érdeklí, a nemzet irodalmi emlékezete, semmint a metafizika kérdései, avagy a „lét emlékezete”. Ezeket az alternatívákat később képviseleti és nyelvfilozófiai attitűdként is megkülönbözteti (17). Ezen megállapítás hatálya alól nem vonható ki a líra sem. Minden olyan irodalmi törekvés, amely nem a nemzeti sors megjelenítésén dolgozott, könnyedén gyanúba keveredett vagy mellőzötté válhatott. Mint például az avantgárd, majd később Hajas, Balaskó, Erdély és Petri, más területen pedig Kertész, Konrád, Nádas, Esterházy és még ki tudja, hányan. „De vajon nem él-e a magyar líra a múltban kialakított téves önkép bűvöletében, melyet ma már

aligha képes alátámasztani a líra ténylegesen betöltött szerepe?” — kérdezi Borbély (9). Ezzel párhuzamosan zajlott ugyanis az irodalom társadalmi szerepének át-, pontosabban leértékelődése, a nyolcvanas években pedig a nemzet irodalmi vagy az irodalom nemzeti emlékezetének vészes sebességgel történő „elhomályosodása”, s egyben a „líra nemzeti méretű bukása” (12), melyet Borbély szerint Illyéssel temettek el végleg. A rendszerváltással együtt tehát a nemzeti-irodalmi superhősök kora is lejárt. A költők pedig a felszabadult erőter termékeny kihasználása helyett a korábbi megszólalásmódokból végleg kiábrándulva elvonultak új nyelvet és identitást keresni, majd a kilencvenes években a líra lett a magyar irodalmi hagyomány kritikusa, de leginkább önmaga paródiájává (is) vált. Az olvasóknál azonban már rég megállt az idő. Bár kissé túlzásnak tetszenek Borbély szavai a magyar líra alkonyáról, arra a helyzetre kétségtelenül rámutat, hogy a kortárs líra a reprezentációt vagy éppen a társadalmi háttéröt tekintve meglehetősen gyenge lábakon áll.

A 2012-es *Hét kommentár...* tíz év távlatából tekint vissza ezekre a kérdésekre, s bizonyos korábbi elképzelések revizionálását, korrekcióját végzi el. Az eltelt idő tapasztalatainak összegzése mellett a téma általános visszhangtalansága és a kortárs líra súlytalansága foglalkoztatja. Borbély szerint a magyar irodalom intézményesülési folyamataiból eredeztetett nemzeti kánonok, és ezáltal a nemzeti sorsral foglalkozó líra kora a rendszerváltás után tehát végleg lejárt, mert „jó ideje elbizonytalanodott a *nemzet* szó jelentése” (209). A magyar líra viszont, megfélekedve a változásokról, mintha még mindig bizonyos, a 19. századból ittmaradt szerepekhez, mentalitáshoz és jelhasználatához ragaszkodna, ám ebben a formában már funkcióatlanná vált, amit Borbély időparadoxonnak hív (212, 214). A kánon felszámolódásának másik okaként azonban az olyan mediális változásokat említi meg, melyek a folyóiratoktól az internetig, azaz a nyomtatottból a digitális világba vezetnek. Ezek alapvetően befolyásolták a befogadás mikéntjét, az irodalmi élet szerveződését, pluralizálták, horizontálissá tették és jelentős mértékben csökkentették a könyves kultúra hierarchikus kánonját (lásd erre vonatkozóan a Telep Csoporttal foglalkozó részeket). Továbbá az új média olyan alapvető funkciókat vett át többek közt éppen a lírától, mint például a közügyekkel való foglalkozás és a (reflexív) politikai véleménynyilvánítás. S bár a szerző nem mondja ki, a kánon(képzés)t és a nemzet fogalmát leginkább az írásbeli/nyomtatott kultúrához köti, amit a digitalizáció voltaképpen felszámol. A differenciált kép érdekében azonban fel kell tennünk azt a kérdést, hogy beszélhetünk-e egyáltalán kánonról a digitáliában, és ha igen, miként? Ezek tisztázására azért is lenne szükség, mert az internet segítségével elstartolt fiatalabb nemzedék éppen ellentétes utat jár be, tehát a digitális „edenből” a nyomtatott könyv felé tart.

Ugyanakkor ezeknél Borbély egy sokkal fontosabb szempontot vezet be, mégpedig az irodalom rendszerszerű intézményesülésének történetéből. A 19. században az úgynevezett magyar nemzeti kultúrát, tudományt, oktatást, a

(köz)intézményrendszert és a szellemi műhelyek (például folyóiratok) létrejöttét a magánmecenatúra hozta létre és a bontakozó piac segítette. Ám ez az emlék már egyáltalán nem él a köztudatban. Ahogy emlékeztet arra is, hogy az Akadémia Első Osztálya a magyar irodalom volt, és így a költők (és a filozófusok) részei voltak a tudománynak (210–211), s nem pedig marginalizált vagy meghurcolt csoportjai. A hosszú birodalmi alárendeltség, állami függőség, a rendszer túlzott központosítása és a modern nemzeti kultúra megalkotásának intézményesítése viszont egyet jelentett az autonómia lassú felszámolásódásával, majd a Kádárkorban a nemzeti kultúra áramvonalasításával, valamint a piaci rendszer totális kiiktatásával (212). Ennek egyenes következménye a kultúra és az irodalom teljes társadalmi elértéktelenedése és értékvesztése: ma már állami és állampolgári szinten nagyrészt egyaránt lemondtak róla. Ezek a károk a mai napig nem álltak helyre teljesen, és sajnos igen nehezen akarunk ezzel szembenézni, így a mentalitás is alig változtatható meg. Bár a szerzői életműveket és így az irodalmi életet a kiadói stratégiák is mozgatják, az irodalom, a kultúra általános működését még mindig közvetlenül vagy közvetetten a mindenkor állami ideológia vezérli, jóval kevesebb példát láthatunk ennek ellenkezőjére, következképp a szereplők is ezen a gondolatpályán mozognak. Ebben a kontextusban valóban kissé nehezen lehetne a költészetet bárminek is a csúcsaként tekinteni.

A magyar líra a hozzá fűződő összes illúzióval együtt, minden tekintetben feleslegessé és idejét múlttá vált. A címben megfogalmazott *hungarikum-e a líra* kérdése mellé tehát joggal illeszthetünk két másikat, melyet a szerző többször is hol szkeptikusan, hol cinikusan vet fel a szövegekben: olvas-e bárki mostanában költészetet, és van-e jövője egyáltalán a (magyar) lírának? Ezek azért is fontos kérdések, mert az olvasónak szembe kell néznie a közönnyel és azzal is, hogy érdeklí-e egyáltalán József Attila szolidaritása, vagy az, hogy Radnóti haláláig a költészetben, a nyelvben próbált felfedezni valamit, amitől az életben fokozatosan fosztották meg, vagy a pszichiátria megdöbbentő fejezetei Schein Gábornál, Hajas radikális testpolitikája, esetleg a férfiszerelem, a másság kérdései Gerevich Andrásnál?

Borbély azonban elegánsan nyitva hagyja saját kérdéseit. Amennyiben nem *hungarikum*, akkor hozzáadott érték, konstrukció. Egy olyan kompenzációs beszédmód, a kulturális és nemzeti kisebbséggel küzdő „ország sajátos beszédmódja”, szimbolikus nyelve (217) volt; mára azonban ez a nyelv nem érdekel senkit, feltehetőleg azért sem, mert más szimbolikus rendszert kerestek ennek kifejezésére. Ha pedig mégis *hungarikum*, „önmagában is eleve érték”, akkor hazai és nemzetközi szinten egyaránt másoknak is érdeklődnie kellene utána, ám ez szintén elmaradt. Erre példának a Szócs Géza által alapított költői Janus Pannonius-díjat hozza fel, mondván, Janus Pannonius „alakja híd lehetne”, de ezt is „mély csend vette körül”. Megjegyzem, a díj „visszhangtalansága” feltehetőleg nem vagy nem csak a lírának szólt, sokkal inkább a korábbi államtitkár felelőtlen döntései miatti bizalmatlanságból fakadt.

Borbély könyve húsavágó kérdéseket feszeget, elég kemény látetelet adva a jelenlegi állapotokról. Nem panaszkodik, hanem leltároz és kiértékel. Bár mindvégig belülről, az irodalmi rendszer anomáliáiból vezeti le a líra helyzetét, nem tudjuk az általa is jelzett társadalmi problémák hatása nélkül értelmezni a jelenséget. A magunk számára levonhatjuk azt a konklúziót, hogy a kultúra, az irodalom, a kánon nem irodalmi magányügy, hanem igenis közügy, amiről beszélünk kell. Teljesen világos, hogy a *hungarikum* nem eleve érték, nem szubsztancia, hanem egy ideológiai-performatív aktuson keresztül, csak a „törvény erejénél fogva” jön létre. Minden más esetben permanens „szereptévesztésben” van. Nem sok értelme van az esszencializmusról, eredetiségről bármit is beszélni úgy, hogy miközben az irodalom hivatalos státusa egyébként senkit nem érdekel, intézményesen mégis szabályozni, redukálni kívánják a tartalmát, hogy egy mítoszokkal és vágyakkal teli *hamis* tündérvilágot hozzanak létre, ahova el lehet menekülni a problémák elől. S erről mi szolgálhatna legjobb példaként, mint a jelenlegi kultúrpolitika, a 2012-es Nyíró-ügy, vagy az oktatás „kulturális” kistafirozása ideológiailag és esztétikailag egyaránt vitatható és vállalhatatlan emberek életművével. Ezek mind-mind az irodalmi kánonról, de ezáltal rólunk is szólnak.

A fentebb részletezett keretek között meglehetősen felemás érzés olvasni ezt a könyvet. Miközben fel-felbukkannak a negatív hangok, az egész kötet végig arról tesz tanúbizonyságot, mennyire gazdag a magyar és különösen a kortárs költészet. Nagyban köszönhető ez a „módszernek” (ahogy Borbély egy helyütt írja, „mivel neurotikus vagyok, gyanakszom magamra, és az önmegfigyelés érdekében is kötelességszerűen olvasok” — 44), hogy azokat a szerzőket is nagy lendülettel olvassa, akik kevesebb lelkesedést váltanak ki belőle (mint például Szabó Lőrinc). Borbély írásaiban mindig széles spektrumon mozog: hol remek irodalomtörténeti párhuzamokat von (Szócs, Keszthelyi), hol pedig műfaji és retorikai kérdéseket feszeget (Somlyó György, Parti Nagy), de mindig izgalmas pontjain tudja megragadni az egyes köteteket, témákat. Érzékenysége mutat rá az is, hogy az általa említett oppozíciós struktúra (nemzeti sors-képviselési vagy metafizikai-nyelvfilozófiai) ellenében olvas. Még akkor is, ha néha belefut a túlburjánzó retorikával dolgozó, harsány közköltészet és a radikálisabb nyelvcentrikus, önreflexív vagy egyszerűen csak a retorikai elemeket lecsupaszító, analitikusabb jelhasználatok közti különbségek hangsúlyozásába (110, 128).

A negyvenöt tétel közül nehéz lenne röviden kiragadni bármelyiket is, mert mindegyik más miatt lehet fontos, ugyanakkor bizonyos tendenciákat mégis fel lehet vázolni. Az összegyűjtött anyag alapján azt mondhatjuk, a legtöbb szöveg által vizsgált könyv vagy életmű inkább az autonóm poétikai nyelv és szövegvilág megalkotásán keresztül a személyes és a személyen túlmutató lét kérdéseivel foglalkozik, vagy éppenséggel ennek a hagyománynak a kritikájában érdekelt. Akár a hit (Pilinszky, Visky András, Varga Zoltán Tamás), akár a közélet (Illyés, Schein), akár a nyelv és az irodalmi hagyomány (Somlyó, Parti

Nagy Lajos, Kovács András Ferenc, Tözsér, Lanczkor), vagy a test és a szexualitás (Hajas, Gerevich, Takács Zsuzsa, k.kabai) felől nézve. Továbbá így egybegyűjtve rajzolódik ki az is, hogy a legtöbb szerzőt összeköti az *én* nyelvbe íródásának kérdése, hogy az irodalmon mint nyelvi produktumon keresztül miként próbálnak meg újabb és újabb szubjektumkonstrukciókat létrehozni vagy bizonyos mintákat dekonstruálni. Ennek számos változata jelenik meg a kötetben. A *beszélő én* analízisétől (Sziij Ferenc) és az önmegszólító versektől (Bertók László) kezdve a lírai naplók, naplóverseken át (Szabó Lőrinc, Jász Attila), a megszemélyesítés (Balla Zsófia, Marno János) és a maszkadás, maszköltés poétikai funkciójáig, mint Varga Mátyás Parszifalja vagy Schein Gábornál Jehuda Hálévi. Vagy az irodalmi hagyomány és a filológia parodisztikus-karnevalisztikus felforgatása a lírai én szétírása érdekében (Kovács András Ferenc, Parti Nagy Lajos).

És számba kell vennünk az elmaradt feladatokat is a (kortárs) lírával kapcsolatban. Borbély szövegei alapján a kortárs költészet legmeghatározóbb hatásait Kosztolányi, József Attila és Petri költészetében kellene kijelölni. Ennek mélységeiről, konkrét szövegekre, kötetekre gyakorolt hatásairól azonban meglehetősen keveset tudunk. Ahogy arról sem, amit egy adott ponton „rejtett lírának” (13) nevez, és amin a prózafordulat íróinak (de leginkább Mészöly Miklós) alternatív lírafelfogását, líra és próza határán mozgó nyelvhasználatát érti. Ennek nyomait például Sziij Ferenc költészetében fedezhetjük fel. Alighanem ez a magyar neoavantgárd irodalom részletesebb, alaposabb megismerésével és hatástörténetének felülvizsgálatával is összefügg. Ugyanígy nem tisztázott az sem, hogy a 2000-es években jelentkező fiatal költők nemzedéke pontosan milyen „új költői mentalitást” és nyelvhasználatot mutatnak fel, melyet a szerző Acsai Roland, Gyórfy Ákos, Lanczkor Gábor és Krusovszky Dénes költészete kapcsán fejteget. Végül a szolidaritás fogalmának és a kérdés aktualitásának újragondolása József Attila költészete kapcsán, amely egyébként az évtized egyik legszebb esszéjében körvonalazódik (*A mély seb*). És még sorolhatnánk.

Kicsit zavarba is jön az ember ennek a könyvnek az értékelésével. Olyan az egész, mintha Borbély 10 évvel ezelőtt bedobott volna egy hatalmas követ a vízbe, de senki nem vett erről tudomást. A víztükör is nyugodt maradt. Majd beledobott egy még nagyobbat és arra sem figyelt fel senki. Éppen ezért is gondolom úgy — ha már a kiadóban úgy döntöttek, e remek kritikakötet kiadására adják a fejüket —, hogy a szerkesztésbe fektethettek volna plusz energiákat, már csak a bántó elgépélések, hibák miatt is. Sajnos, lévén nem tanulmánykötetről beszélünk, a hungarikumról mondtak csak halvány gondolati ívet vázolni a kötetben, az megőrzi lazaságát, gyűjteményes (antológia-) jellegét, azaz az olvasón múlik, hogy belemegy-e ebbe a komoly tétellel rendelkező értelmezői „játékba” vagy pedig szabadon kalandozik a különböző szövegek között. A könyv sokadik olvasásra kezd csak kötetként funkcionálni. Ez némi hiányosságra is utalhat a szerkesztői elvek tekintetében. Irodalomkritikus-ínyenc

olvasók felől nézve szerencsésebb lett volna, ha megőrzik a keretszövegek adta lehetőségeket és ennek rendelik alá a kiválasztott szövegmenyiséget, a kohézió érdekében jócskán szelektálnak a negyvenöt írás közül, hogy még élesebben vetődjenek fel ezek a problémák a kritikák olvasása közben is. Így viszont meg kell elégednünk egy remek irodalmi kalauzzal a klasszikus magyar líra, valamint a kortárs líra meghatározó szereplőiről. Ami szintén nem kis teljesítmény. Sőt.

Még egyszer mondom: ez egy fontos könyv. Újabb kérdések helyett azonban most már a válaszokon kellene dolgoznunk. Hiszen a kérdőjel provokatíván ott egyensúlyozik az utolsó mondat végén: „sem a magyar állam, sem a magyar kultúra nem hisz a lírában mint hungarikumban. És akkor a költők hova álljanak?” (217)

↳ Krupp
József

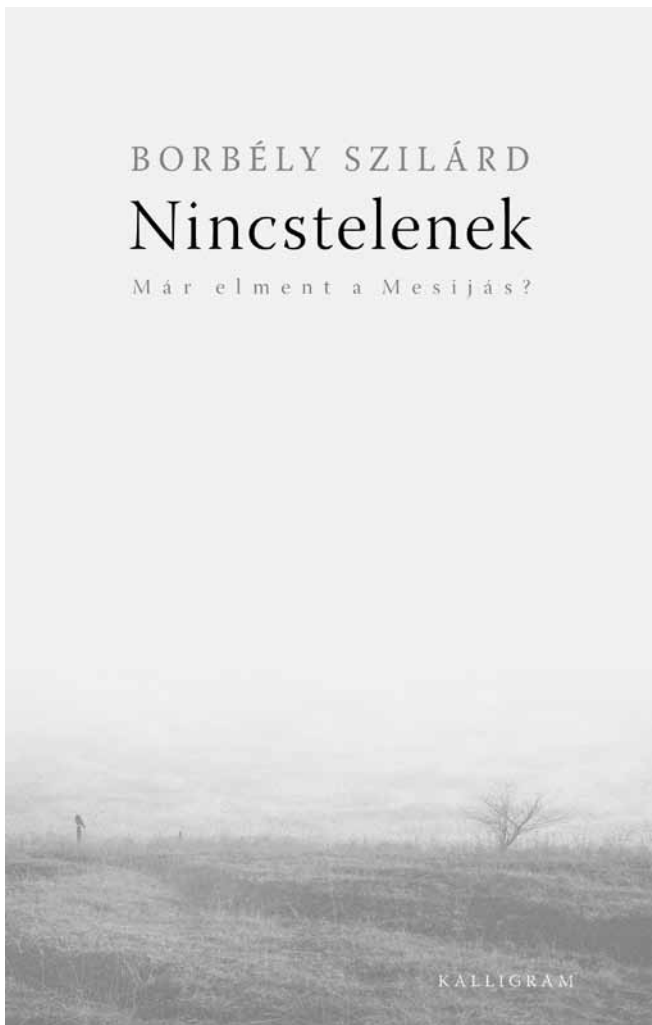
„Az emlékeink ne legyenek az emlékeink”

(Borbély Szilárd: *Nincstelének. Már elment a Mesijás? Kalligram, 2013*)

Borbély Szilárd új könyve nagyon jelentős, megrendítő, bár nem hibátlan, s némiképp korszerűtlen alkotás. A mű rendhagyósága már a könyv címlapján nyilvánvalóvá válik. Nagy különbség van a kötet címe és alcíme között, a kettősség pedig megfeleltethető a könyvben működtetett hagyományok, illetve az abban megalakított világ rétegzettségének.

A személytelen és leíró jellegű *Nincstelének* cím a szociografikus műfajokat idézi fel. Komor és meglehetősen egyértelmű ez a cím, mely megjelöli azt a társadalmi közeget, melyben a regény játszódik. Azt hiszem, nemcsak azért hat anakronisztikusan a könyv címe, mert a szociográfia évtizedek óta nem áll a magyar irodalom homlokerében, és mert a *Nincstelének* leginkább egy realista irodalmi mű címe lehetne, hanem azért is, mert ez a cím határozott javaslatot ad a könyv értelmezésére: a kortárs irodalomban ritkán találkozunk ilyen konkrét és zárt címeikkel, az olvasó több talányossághoz és nyitottsághoz szokott. E két tulajdonság nagyon is érvényes az alcímre, mely eszünkbe juttatja egy másik Borbély-kötet, a *Míg alszik szívünk Jézuskája* betlehemes misztérium címét. A *Már elment a Mesijás?* jelzi a

BORBÉLY SZILÁRD
Nincstelenek
 Már elment a Mesijás?

Borbély Szilárd gondolkodásában és munkásságában — gondolkunk itt csak a szerző haszid szekvenciáira — oly nagy szerepet játszó koramodern vallásosság jelenlétét. A rendkívül jelentésteli alcím, melynek, mint látni fogjuk, minden szava igen fontos, szemben áll a *Nincstelenek* kopárságával. Mondhatnánk, a cím összhangban áll Borbély Szilárd regényének azzal a rétegével, melyet a móríci hagyomány folytatásaként értelmezhetünk, az alcím pedig egyrészt magába sűríti a könyv legsajátosabb, Borbély írásművészetére jellemző motívumait, másrészt pedig kijelöli a mű „metafizikai” értelmezésének irányát.

A *Nincstelenek* egy erdőháti település lakóiról szól, közelebbről az énelbeszélő családjáról, amely több szempontból is kapcsolatba hozható a szerző családjával. A cselekmény a hatvanas években és a hetvenes évek elején játszódik, de belső elbeszélésekből, visszaemlékezésekből a történelmi múlt korábbi rétegei is feltáruznak. Az ábrázolt közeg meghatározó lételménye a szegénység, pontosabban — ami többet jelent ennél — a nincstelenség. Az anyagi-gazdasági viszonyok, a geográfiai meghatározottságok, a szokások, a műveltség szerkezete, a nyelv, a

tudat mind konstitutív elemei a nincstelenség fogalmának, s Borbély írói figyelme kiterjed mindezekre. A mű középpontjában álló család az általánosnak mondható nyomor közepette is kirekesztett. Az énelbeszélő anyja idegennek számít, nem érzi magát otthonosan a faluban. („A férfiaknak mindig igazuk van, az asszonyokat leordítják. Anyám meg egyébként is bekerült. / »Te bekerült vagy, te hallgass!«, letorkollják.” — 131) Apja sem számít a társadalom egyenrangú tagjának; mivel magán hordozza a bélyeget, hogy a zsidó „Mózsi fattya” (302), helyzete bizonytalan, akaratát nem tudja érvényesíteni. A boltban becsapják, és hiába tiltakozik, nem kap rendes fizetést, a téészen megtagadják tőle a munkát, balesetet szenved, menekülnie kell a faluból, csak titokban látogat haza, a család a legnagyobb nyomorban tengődik. Testvérei megtagadják, örökségéből kismizik. Miután legkisebb gyermekük meghal, az anya mély depresszióba esik, a faluban azt beszélnek, megbolondult.

A *Nincstelenek* felvonultatja a nyomorhoz kapcsolódó irodalmi toposzok egész sorát. Olvashatunk éhezésről („Egyetek, amit találtok” — 88), mázolt földről, szurkosvászonról, konyhaasztalról („Azon történik minden. Az egész »kurva életünk« — 21), folyton büzlő moslékos vederről. A könyv tobzódik a naturalisztikus képekben, ezek között igen fontos szerep jut az állatokhoz való viszony ábrázolásának. Már a kötet első lapjain arról olvasunk, hogy az énelbeszélő anyja belevéri a macska fejét annak ürülékébe, így próbálva leszoktatni arról, hogy a lakásba piszkítson, majd seprűvel veri a „pánikban” lévő állatot, mígnem a gyerekek kinyitják az ajtót, hogy a szegény pára ki tudjon menekülni a házból. Ezután részletes leírás következik az éheztetett macska szenvedéséről, aki megpróbál lenyelni egy békát, de az túl nagy falatnak bizonyul, és kínok között tudja csak visszaöklendezni. „Hányingerem lett, olyan váratlanul ért a látvány. De nem tudtam levenni a szemem róla.” (19)

A világ érzéki megtapasztalásában alapvető szerepet játszanak az állatok, elsősorban a szárnyasok, akikhez az iszonyat képei kapcsolódnak. „Egy kiskacsánk így kapott el röptében egy méhet. Rögvest ledobta magát a földre. Látni lehetett, ahogy megdaga a nyaka. Kicsit még rángatózott a lába. Aztán kifeszült és megmerevedett. Gyorsan dögölt meg. A lábánál fogva vittem ki, lelógott a feje. A begye tele volt kásával. A trágyadombba temettem. Anyám mondta, hogy oda temessem.” (134–135) Az állatkínzás, állattetek eltakarítása visszatérő szüzsé-elemei a regénynek; az énelbeszélő gyerekként veri a tyúkokat, neki kell levágnia a galambokat — rémálomszerű képsorokat olvashatunk minderről. Némiképp szerzetlenül illeszkedik ebbe a sorba az Ottó nevű szomszéd kamasz gyerek zoofil próbálkozásairól szóló rész a könyv vége felé, mely kétségkívül elborzasztó hatással van az olvasóra, ugyanakkor alighanem túllő a célon, fokozni próbálva a fokozhatatlant. Ezeknek a képeknek a halmozásával Borbélynak sikerül elérnie, hogy a befogadó elveszítse komfortérzete maradékát is — amely olvasói tapasztalat nagyon is megfelel a könyvben ábrázolt világ kilátástalanságának.

A település lakóinak hiedelmek által is meghatározott tu-

datszerkezetét jellemzi a következő jelenet. Az énelbeszélő, nővére és nagynénjük, Máli egy kutya pondrókkal teli, bomló temetőre bukkan. Máli belenyúl a dögbe, kivesz belőle valamit, és szoknyája zsebébe rejtve hazaviszi; mint az énelbeszélő anyjától — aki a babonáságot elvileg elutasítja, de valójában hisz benne — megtudja, ennek értelme, hogy „aki bal kézzel egy dögől valamit kivesz, majd azt két ember közé bal kézzel bedobja, azok meg fogják utálni egymást egy életre.” (67) A *Nincstelenek* egyik legerősebb részlete szintén a babonák világához kapcsolódik. Ez arról szól, hogyan verik ki a gyerekekből az álmot. A falu parasztjai számára ugyanis nagy szégyennek számít, ha valaki álmodik. Borbély Szilárd rendkívül tudatos elbeszélői technikát működtetve, a sötét eseménykort két elbeszélő szájába adva, és a két narrációt a gyerek énelbeszélő hitetlenkedése által meg-megszakítva számol be a sötét rítusról. Először a főhős anyja, majd az Ottó nevű szomszéd fiú árul el újabb részleteket arról, hogy egy zsákba varrott fekete macskát vernek agyon csoportosan, „lassan, unott arccal” az alvó gyerek ágya mellett, majd másnap megtaláltatják vele a macskatetetemet, hogy örökre leszokjon az álmodásról. A „munka” végeztével a férfiak kiállnak a ház elé, a gyilkolás izgalmától megmerevedett himtagjukat közszemlére téve szakaszosan vizeznek, és mint valami pogány ünnepen, buja párbeszédet folytatnak az ott álló asszonyokkal.

A település lakóinak tudatában fontos szerepet játszanak a mágiát idéző hiedelmek, melyeket ugyanakkor hallgatás övez, és amelyek a nemzedékek váltakozásával részben el is felejtődnek. Azt például nem tudjuk meg, hogy mi történt pontosan, amikor az énelbeszélő nagyanyja, Pop Mari a csecsemőkorú főhőst pucéran, csak egy damasztkendőbe bugyolálva kivitte, körbejárta a házat, és „valami babonáságot csinált”; a részletek az anya előtt is rejtve maradtak.

Az alapvetően archaikus és pogány szemlélet meghatározza a gyerekekhez való hozzáállást. A *Nincstelenek* több szakasza is beszámol a gyerekverés gyakorlatáról illetve az ahhoz kapcsolódó meggyőződésekről. Borbély Szilárd folyamatosan reflektál a gyerek perspektívájára és helyzetére. A gyerekkor ebben a közegben nem a felhőtlenség, a nevelés nem a gyengédség jegyében áll. „Én szartalak! Ne beszéljen így velem a szarom!” — mondja például Ottónak anyja, amikor az nem akarja megölni a macskakölyköket. (93) Szinte szó szerint megisméltődnek ezek a szavak a mű egy későbbi pontján, ahol pedig csak annyi történik, hogy az énelbeszélő nővére javaslatot tesz egy konyhai művelet megreformálására.

Ahogy a szexualitás a felnőttek között sem a szeretet, tisztelet és boldogság humanista keretei között működik, úgy a gyerekek magánszférája és méltósága sincs védve a reflektálatlan, az individuum sérthetetlenségével nem törődő környezet előtt. A főhős gyerektelen, kövér Magdus nénikéjéhez kapcsolódik a következő jelenet. „Nem áll fel, csak magához húz, összecsókol, a fenekem fogdossa, maga felé húz. A másikkal megfogja a pocórómet. / »Micsoda kis pucája van már«, mondja anyámnak és vihog. Látom, hogy kipirul. Nevetgélnek, én igyekszem ki-

csúszni a kezéből. Haragszom anyámra, mert vele nevet. Még mielőtt elengedne, jól belecsíp a fenekembe. Csak lassan enged el, a karmai belemélyedtek a bőrömbe.” (270–271)

Mindezek alapján sejthető, hogy a könyv alcímében megidézett messiásvárás csak hiányként kaphat szerepet ebben a közegben. A messiás motívuma összekapcsolódik a falu néma történelmével, a holokauszthoz kapcsolódó eseményekkel. 1944 tavaszán, a zsidóhecek idején nyilas suhancok verték fel a zsidó Mózsit álmából, „Éjszaka megverték Mózsiek ablakát. Az öreg kikiabált. / »Ki fágy?«, kérdezte. / »Itt a Messiás«, mondták. De nem bírták sokáig. Nem vártak választ. Kitért belőlük a röhögés.” (194) A vallás szempontjából szent, a saját kultúra és önmeghatározás tekintetében megkerülhetetlen gondolat ellen törnek itt a barbárság működtetői, hogy megsebezzen a méltóságot és megsértsék az identitást. Az én-elbeszélő családjának történetében metaforikus értelemben kerül elő a messiás motívuma. A nehéz sorsú család az elbeszélő kisöccsére vetette reményét, az új élettől várta megváltását; a kislány azonban csak tizenhárom hónapot élt, és halála újabb szenvedést hozott szüleinek és testvéreire. „Ahogy jött, úgy tűnt el közülünk. Szinte észrevétlen. Azt hittük, ő lesz a mi Messiásunk. Mindig csak róla beszéltünk, vagy hozzá, mert ő még nem tudott beszélni. És mivel nem beszélt, mintha utólag sem kellett volna beszélni róla. Hallgattunk is róla, leginkább anyám hallgatott.” (264)

A kicsi gyerek ártatlansága, s hogy nem tud beszélni, összekapcsolja őt egy másik értelemben vett messiással, a könyv alcímében szereplő, a falu bolondja szerepét betöltő cigányemberrel, Mesijással. A csontsovány, fogatlan, gyér szakállú, kalapot viselő, télen-nyáron mezítláb járó, a gyerek szemében kortalanak tűnő férfi beszédhibás, azt, hogy a csirkéket nem szereti, így mondja: „A tijkéket nem tejetem”. (146) A verziójának oka, hogy a csirkék bántják egymást. Mesijás senkit sem bánt, mindig mosolyog, eltűri, ha kigúnyolják — és ha másokat bántanak, nagyon szomorú. Mindig gúnyolják, van, hogy leköpik, ugyanakkor szánják, és odaadják neki a nélkülözhető holmikat: avas szalonnát, döglött tyúkot, öreg ruhákat. A kitűnően megrajzolt alak a falu lakói számára „a másik”-at jelenti, neve, szakála és kalapja révén pedig felidézi az egykor a településen élt zsidókat. Az *Olaszliszkai* című „sorstragédiájában” Borbély Szilárd fontos kérdéseket feszegetett Olaszliszka magyar, cigány és zsidó lakosságának illetve múltjának konfliktusait illetően; hasonlóképpen itt is: Mesijás figurája magában hordozza a magyar vidék történelmének és mai valóságának ezeket a traumáit és feszültségeit.

A falu társadalmának peremén élő Mesijás situációjáról nemcsak beszédhibája tanúskodik szinte jelképként, hanem az is, hogy rendre azzal bízzák meg a falubeliek, hogy kimerje a kerti illemhelyeket, amikor azok megtelnek. A „felkent” nevű viselő, végtelenül szelíd férfi tehát a testi működés alantas végtermékét hivatott eltakarítani ebben a közegben, és ezért folyamatosan viccek céltáblája — a falu nevetéskultúrájának meghatározó tárgyát jelentik az emésztés és a szaporodás motívumai. Ahogy a könyv címe mutatja, a Borbély által megrajzolt világban nincs

helye a jövő reménységét, a vallás kínálta metafizikai távlatot jelentő messiásnak — csak múlt időben, rontott, tájnyelvi alakban hangozhat el a messiásvárás hagyományára emlékező szó. „Mesijás ilyenkor már ott guggol a korcsma tövében. A nagyapám is Mesijást szokta hívni, amikor gypmester kell, aki kimeri a budit. Évente egyszer-kétszer. Leginkább tavasszal, amikor feljött a talajvíz. A Mesijást itt keresik az emberek a Rámpán, a korcsma környékén. / »Már elment a Mesijás?«, kérdezik.” (96)

A zsidóság fontos szerepet játszik a család bizonytalan identitásában. Az énelbeszélő anyja minduntalan megkülönbözteti magát/magukat a parasztoktól, de azt nem tudja meghatározni, hogy ők milyen szociokulturális réteghez tartoznak, leszámítva azt, hogy apja katonai kiképző volt. Éppen ezért szinte kapóra jön, hogy férje a tágabb család és a falu szerint a zsidó boltos törvénytelen fia — ami persze másfelől komoly hátrányt jelent érvényesülésükben. A zsidósághoz való viszony az egyik manifesztálódása a család szüntelen öngyöttrésének. „Apám nem zsidó. Anyám is szokta mondani. / »Apátok nem zsidó. Csak mások tartják annak.« / A nővérem mondta, hogy ő sem zsidó. Én se vagyok az. Csak Mózi zsidó, de róla mindenki tudja.” (182) „Anyám azt mondja, hogy mi zsidók vagyunk. Amikor mérges, mindig ezt mondja. Ha felbosszantja nagyapám vagy a falubeliek közül valaki.” (200) Amikor a főhős apja menekülése után távol van otthonától, hátramaradt családja játékosan megünnepli a szombatot, a regény utolsó lapjain pedig, miután testvérei elárulták és kitagadták, az apa jelenlétében, immár komolyan köszöntik a Sábeszt, annak ellenére, hogy az apa nem tudja pontosan az áldást, csak gyerekkori emlékeire hagyatkozik.

Az identitásnak azonban további rétegei is feltárulnak a regényben. Juszti mama, az énelbeszélő anyai nagyapjának anyja a család rutén voltáról beszél a gyerekeknek, anyja azonban tagadja ezt, szerinte a család a felmenők ruszin volta ellenére magyar. Máskor azt mondja az öregasszony: „Mi huculok vagyunk” (256) A nagyapa pedig így mesél: „Mi románok vagyunk.” (161) Nagyon fontos a román ősök erőszakos görög katolikussá tételeéről és nyelvvesztéséről szóló elbeszélés. A felekezethez tartozás nem hittartalmak vagy magatartásminták miatt nyer értelmet, hanem az azonosság és idegenség vonatkozásában van jelentősége. „A faluban az egyetlen templom református. Oda mi nem mehetünk. / »Oláh bekerültek vagytok«, mondják. »Oda be ne tegyétek a lábatokat.«” (241)

A nemzetiségi, kulturális hovatartozás bizonytalanságával korrelál a geográfiai viszonyokról szóló, konkrétságában is jelentős, de metaforikus értelemmel is bíró földtörténeti belső elbeszélés arról, hogy „bizonytalan talapzat” (74) rejlik a táj alatt, ahol a szereplők élnek, mert régen a vidéken folyók folytak. De még a talapzat bizonytalanságáról való tudás is kétségbe vonható: a főhős anyja inckelkedve gúnyolódik férjével, aki átörökítené fiának ezt a tudást. Hogy az emlékezet megőrzése, átadása döntés és végső soron hatalom kérdése, fontos belátása a *Nincstelének*nek: „Anyám emlékeket talál ki nekem. Azt akarja, hogy úgy emlékezzek, ahogy ő.” (128)

Az identitás uralhatatlansága, megismerhetetlensége és ekként való — *contradictio in adiecto* — személytelensége tükröződik a prímszámokban, melyek fel vannak sorolva a könyv első oldalán (7), és különböző összefüggésekben megjelennek a regény egyes pontjain. Rögtön az első mondatokban: „Megyünk és hallgatunk. Huszonhárom év van köztünk. A huszonháromat nem lehet osztani. A huszonhárom csak magával osztható. Meg eggyel. Ilyen magány van köztünk.” (9) A prímszámok emlegetése néha öncélúnak érződik, talán érdemes lett volna néhányat elhagyni közülük. Ez igaz egy-két sablonos vagy túlságosan kiszámítható részletre is: például amikor az idős rokon megcsókolásától való undorról van szó, vagy arról, hogy a főhős kisgyerekként tudatlanságában megöli a kiskacsákat, vagy éppen arról, hogy a Kanadából kapott, sokáig őrizgetett csokoládé végül megpenészedett; ezek a szöveghelyek már-már giccsbe hajlók. De ilyen passzusokból keveset találunk a kötetben. Sokkal meghatározóbb az elbeszélés nagyszerű ritmusa, az, ahogy a lazán egymáshoz kapcsolódó részekből látszólag „magától” alakul a szöveg szerkezete. És a fentebb említetteken kívül nem egy feledhetetlen jelenetet tartalmaz Borbély Szilárd regénye. Ilyen, amikor a parasztyerekektől undorodó tanárnő, Királyné meg akarja tanítani a *ló* szó helyes kiejtését, mert a hatalom nyelve nem ismeri azt, hogy *lú*, de végül valósággal kimenekül a tantoméből, mert a gyerekek az állat altesti működéséről beszélnek, „röhögnek”, és elszabadul a pokol.

Borbély Szilárd, aki a „mi úgy mondjuk” formulával a *Nincstelének* számos pontján megadja egy-egy szónak azt a változatát, melyet gyerekkorában a családjában használtak, felidéz egy nyelvet, mely már nem az övé, és megidéz egy világot, mely a múlté. Korábbi interjúk, nyilatkozatok és művek alapján a regényben felismerhetjük tragikus sorsú szülei történetének megannyi elemét. A könyv utolsó lapjai a gyerekkor helyszínének elhagyásáról szólnak; ekkor már egy másik faluban lakik a család. A felserdült énelbeszélő bekeretezteti régi házuk tervrajzát. Anyja ezt így kommentálja: „Mi értelme? Mi nem vagyunk rajta, csak az üres szoba. Nincs rajta semmi, ami velünk történt...” (322) A főhős arra a belátásra jut, hogy „a rajzon egy másik ház volt, a tökéletes ház, amelyben nem élnek emberek” (323), és végül nem hozza el a rajzot a képkeretezőtől. A regény a tökéletlen házat ábrázolja, minden szenvedéssel együtt. Nehéz és megrendítő könyv, mely nem kínál feloldást.